

Ferran ARASA I GIL^a

Les excavacions arqueològiques del canonge M. Alcayde y Gil en 1844-1846 a Begís (l'Alt Palància, Castelló)

RESUM: En aquest article estudiem les excavacions arqueològiques realitzades pel canonge M. Alcayde y Gil en els anys 1844-46 a la població de Begís (l'Alt Palància, Castelló). La troballa d'una tomba en un lloc d'on es coneixien diverses inscripcions funeràries el va impulsar a excavar les restes d'una vil·la romana, en les quals va poder identificar un monument funerari i un mosaic que poden datar-se en el segle II dE. Es tracta de la primera actuació arqueològica que es va fer sota la tutela de la Comissió Provincial de Monuments de Castelló, que coneixem a través de la documentació d'aquesta institució.

PARAULES CLAU: segle XIX, excavacions arqueològiques, Alt Palància, vil·la romana, monument sepulcral, inscripcions funeràries, mosaic.

Archaeological excavations of the canon M. Alcayde y Gil in 1844-1846 in Begís (l'Alt Palancia, Castelló de la Plana, Spain)

ABSTRACT: In this article we study the archaeological excavations carried out by canon M. Alcayde y Gil in the years 1844-46 in the town of Begís (l'Alt Palància, Castelló). The finding of a tomb in a place from where several funerary inscriptions were known led him to excavate the remains of a Roman villa, in which he could identify a funeral monument and a mosaic that can be dated to the second century AD. It is the first archaeological activity carried out under the tutelage of the Provincial Monument Commission of Castellón that we know through the documentation of this institution.

KEYWORDS: XX century, archaeological excavations, Alt Palància, roman villa, sepulchral monument funerary inscriptions, mosaic.

a Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga, Universitat de València.
Ferran.Arasa@uv.es.

1. INTRODUCCIÓ

Després de l'aprovació de la *Real Orden de Exclaustración Eclesiástica* (25/07/1835), l'any 1836 el primer ministre liberal J. Álvarez Mendizábal va iniciar el procés desamortitzador. En 1837 es van crear les *Comisiones de Enajenación* per a reunir els quadres, llibres i manuscrits procedents dels convents desamortitzats. Aquest mateix any es van transformar en *Comisiones Científicas y Artísticas* amb la finalitat d'ampliar les seues competències per a organitzar museus i biblioteques amb els objectes seleccionats. Per R.O. de 13/06/1844 es van transformar en *Comisiones de Monumentos Históricos y Artísticos* provincials dirigides per una *Comisión Central* (CC) (*La Gaceta de Madrid*, 21/06/1844, núm. 3568). Amb la R.O. de 24/07/1844 es va aprovar el reglament d'aquestes comissions (*La Gaceta de Madrid*, 28/07/1844, núm. 3605), en el qual dos dels dotze articles contenen referències explícites al Patrimoni Arqueològic (PA), que també apareixeran més endavant en el reglament de 1865 (Lavín, en Mora y Díaz-Andreu, 1997: 240-241). Aquesta feble estructura administrativa fou l'encarregada d'intentar contenir les ingents pèrdues que el procés desamortitzador suposà per al Patrimoni Històric-Arqueològic valencià (Delicado, 2006).

En 1857 aquestes comissions van passar a dependre de la *Real Academia de la Historia* (RAH) i de la *Real Academia de Bellas Artes de San Fernando* (RABASF), i van ser reformades entre aquest any i 1865 i dotades d'un nou reglament que va estar en vigor fins a 1918 (Tortosa i Mora, 1996: 201-203). Totes dues acadèmies solien repartir-se els assumptes segons tractaven de qüestions artístiques (RABASF) o antiguitats (RAH). La revolució de 1868 i la Tercera Guerra Carlista en van interrompre la consolidació i en van paralitzar les activitats.

La primera comissió es va constituir a Castelló l'any 1837 i estava formada pel governador provincial J. de los Ríos i alguns destacats ciutadans com els diputats J. Madramán i F. Gil, els preveres J. Bernat i J. B. Cardona i F. Villarroig. Amb la reorganització de 1844 va canviar el seu nom pel definitiu de *Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos* (CPMHA), i en 1845 es va constituir el *Museo Provincial* a Castelló de la Plana que va tindre la seua –juntament amb la biblioteca pública– a l'antic convent de les Clarisses, que havia sigut desamortitzat, on també es va instal·lar inicialment una escola pública i posteriorment el primer Institut de la ciutat. Com va succeir en la majoria de casos, en el llarg període de la seua existència la CPMHA va tindre grans problemes per a realitzar les seues activitats, començant per la seua tardana constitució i limitada operativitat a causa dels esdeveniments polítics i militars, l'escàs i irregular finançament que va limitar la seua capacitat d'actuació, la insuficiència o falta de seua i fins i tot el fet de no comptar amb persones competents per a la seua constitució. Les referències a la CPMHA de Castelló i als primers temps del Museu Provincial són escasses en la bibliografia local (Balbás, 1892: 336-337; Huguet, en Sarthou, s. a.: 270-271; Huguet, 1914; Codina, 1946: 1-2; Díaz Manteca, 1984: 16-26; Olucha 1998-99; Olucha 1999: 215-218; Arasa, 2005: 166-171; Delicado 2006: 86-87).

La documentació de la CPMHA ha desaparegut en bona part i la conservada es troba dispersa en diversos arxius: Societat Castellonenca de Cultura (SCC), RAH, RABASF i el particular del cronista de València Luis Cebrián Mezquita, que es troba a la Universitat de Navarra, on se'n conserven alguns documents referents a la comarca de l'Alt Palància (FLCM, Caixa 286). Aquests degueren arribar a les seues mans per donació del seu amic el notari V. del Cacho, que fou secretari de la CPMHA almenys entre els anys 1862 i 1868 i l'autor del primer inventari del *Museo Provincial*. La primera documentació que es va publicar va ser la conservada a l'arxiu de la SCC: aquest primer inventari de quadres de l'any 1846 i el llibre d'actes del seu darrer període d'activitat (1900-1960) (Olucha, 1998-99 i 1999). El gruix de la documentació es troba en l'arxiu de la RABASF, que vam poder consultar fa alguns anys amb motiu de la preparació d'un treball sobre la història de l'arqueologia a Castelló durant la segona meitat del segle XIX (Arasa, 2005). Sobre les comarques castellonenques es conserven dos lligalls amb un total de 211 fulles amb informació corresponent als períodes 1837-1872 i 1887-1909 (Navarrete, 2001: 121-126). Els assumptes de què tracta aquesta documentació són en part coincidents amb els que figuren en la dels altres arxius, singularment els de la RAH i el FLCM: les excavacions de Begis, l'arc romà de Cabanes –que vam estudiar en el nostre

treball de 2005– i el plom amb inscripció ibèrica trobat al Pujol de Gasset de Castelló de la Plana, que hem tractat recentment (Arasa, 2019). Entre ells es troba el que exposem en aquestes notes: les excavacions de Begís de 1844-46.

Mentre finalitzàvem la redacció d'aquest treball s'ha publicat el número 25 del butlletí del *Instituto de Cultura del Alto Palancia*, en el qual apareix un article de V. Palomar i D. Montolío que tracta sobre la Cartoixa de Vall de Crist (Altura, l'Alt Palància) i les primeres excavacions arqueològiques a Begís, que té com a font principal la documentació existent a l'arxiu de la RABASF (Palomar i Montolío, 2019: 36-40). A la documentació consultada per aquests autors pot afegir-se la conservada en el FLCM, així com una referència a aquestes excavacions que apareix en un informe conservat a l'arxiu del Gabinet d'Antiguitats de la RAH, en els quals es dona més informació sobre aquest assumpte i uns altres de la comarca. Per aquestes raons hem cregut convenient donar a conèixer aquest treball, en el qual utilitzem la documentació conservada en els tres arxius, contextualitzem els fets i aprofundim en l'estudi de les restes trobades al jaciment.

2. L'ARQUEOLOGIA A CASTELLÓ EN EL SEGLE XIX

Al País Valencià, l'activitat arqueològica que es coneix durant el primer terç del segle XIX va ser molt escassa (Goberna, 1985). La Guerra de la Independència (1808-1812) i el llarg període de recuperació que la va seguir van suposar la pràctica paralització de la recerca. Les poques troballes que es produeixen figuren en la documentació de la RAH, l'activitat de la qual –reduïda en el sexenni absolutista (1814-1820)– va anar en augment fins al final del regnat de Fernando VII (Maier, en Almagro i Maier, 2003: 32). A les comarques de Castelló, el primer assumpte que hi figura és la troballa en 1827 d'una necròpolis ibèrica a la partida del Mas d'Alcalà de Xivert (el Baix Maestrat) (Cebrián, 2002: 269-270). Segueixen les excavacions efectuades a Begís en 1844-46 que estudiarem ací, les troballes de les Coves de Vinromà (el Baix Maestrat) de 1857, la disputa per la possessió del plom amb inscripció ibèrica del Pujol de Gasset (Castelló de la Plana) en 1863-67 (Arasa, 2019: 36-40), l'Arc romà de Cabanes (la Plana Alta) el 1866 i el suposat temple dedicat a Venus d'Almenara (la Plana Baixa) en 1867-68 (Arasa, 2005, *passim*).

Aquestes notícies arqueològiques són també les úniques esmentades en obres de diversa índole de caràcter regional o nacional. Entre les primeres es troba la memòria d'A. Valcárcel sobre les *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia* enviada a la RAH en 1805, que no veié la llum fins al 1852, que és la primera obra estrictament arqueològica d'àmbit valencià. Poc posterior és el llibre del viatger francès A. Laborde (1806), que cita alguns monuments arqueològics com l'Arc de Cabanes i les ruïnes de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara). En la dècada següent destaca la publicació sobre aquest jaciment per part del cronista de València B. Ribelles (1820), i la polèmica amb V. Pla Cabrera (1821) per la titularitat del descobriment. En 1832, J. A. Céan va publicar el *Sumario de las antigüedades romanas*, on reuneix totes les notícies arqueològiques d'aquesta època conegudes fins aleshores. Algunes notícies contenen també els diccionaris de M. Cortés (1835-36) i de P. Madoz (1848-50). Seguiran algunes troballes ibèriques, com les de les necròpolis del Mas de Caperó de Traiguera (el Baix Maestrat) el 1850, i d'Alcossebre (Alcalà de Xivert) el 1864, i en la dècada següent el descobriment de la ciutat romana existent a la Moleta dels Frares o de Libori (Forcall, els Ports) el 1876. D'altra banda, importants troballes com les del plom del Pujol de Gasset (Castelló de la Plana) el 1851 o el cap de l'emperador Adrià de Borriol el 1852 van ser publicades per autors estrangers.

Pel que fa a les excavacions, a partir de la documentació conservada en la RAH, la RABASF i el FLCM, i de les referències d'historiadors i cronistes de l'època, podem conèixer les realitzades en terres castellonenques al llarg d'aquest segle. Amb la que ací estudiem, que tingué lloc a Begís en 1844-46, en són cinc, de diferent importància i extensió: la Mola Murada (Xert, el Baix Maestrat) cap a 1875, entre el Pinar i la Séquia de l'Obra (Castelló de la Plana) el 1878, la Muntanyeta dels Estanys (Almenara) entre 1880 i 1888 i el Castell de la Magdalena (Castelló de la Plana) el 1885. D'elles en podem destacar alguns aspectes:

les de Begís foren les primeres que es van fer i les de la Mola Murada les primeres realitzades en un jaciment prehistòric, a més de ser les úniques que compten amb una publicació del mateix autor. Tres van ser realitzades per membres de la *CPMHA*: les dues de Castelló de la Plana, per J. A. Balbás i J. B. Cardona (Arasa, 2019: 42-45), i una altra amb coneixement d'aquesta (Begís); i les altres dues les van fer persones aficionades a títol particular (Almenara i Xert). Pel que fa a les professions de qui les van fer, són diverses: un canonge a Begís (M. Alcayde), un geòleg a Xert (J. J. Landerer), un metge a Almenara (L. Cebrián: Arasa, 2014-15) i un bibliotecari i un eclesiàstic a Castelló de la Plana (J. A. Balbás i J. B. Cardona). D'importància i resultats desiguals, comencen poc abans de la meitat de segle (1844-46) i es concentren en la seua segona meitat (*ca.* 1875, 1878, entre 1880 i 1888 i en 1885). En aquest context caracteritzat per les escasses actuacions arqueològiques, les excavacions de Begís són les primeres realitzades en aquest segle en terres castellonenques, són les primeres que coneix la *CPMHA* i possiblement també és el primer assumpte relacionat amb les antiguitats de què aquesta va tractar.

Amb anterioritat als fets que analitzem en aquest treball, l'arqueologia de Begís comptava amb unes referències primerenques centrades en les inscripcions romanes. En relació amb la identificació de l'antiga ciutat d'*Etobesa* amb les poblacions actuals de Xèrica o Begís, G. Escolano (1611: 757) cita "Las piedras que de tiempos de Romanos nos quedan en su campo". Poc temps després F. Diago (1613: 83), natural de Viver, cita dues inscripcions conservades "en la granja que llaman Mas de Alcaidon" (*IRPV* II 63 i 64). A finals del segle XVIII, A. Ponz (1789: 728), natural de Begís, reproduïx aquestes mateixes cites. Per la seua banda, l'antiquari A. Valcárcel (1852: 23, núm. 41-43, lám. 4) cita aquestes dues inscripcions i el fragment d'una tercera (*IRPV* II, 62); també fa una primera referència a l'existència de ruïnes romanes: "Caminando desde el lugar á una masia del collado Alcaidon se reconocian algunas ruinas antiguas y piedras que sirvieron para edificios romanos". Alguns anys més tard, J. A. Ceán (1832: 55) recull la tradició que la identificava amb una antiga població anomenada *Bergis*, i afegeix: "Tiene rastros de población romana en su recinto, en sus cercanías y en el inmediato del collado de Alcaidon, y algunas inscripciones", de les quals en cita una de les mencionades per A. Valcárcel. Finalment, M. Cortés (1836: 226), també canonge de la catedral de Sogorb, diu parlant de l'etimologia del topònim: "*Begis*, que fue pueblo antiguo y romano, y está en terreno rigurosamente celtibérico, donde todavía se conservan inscripciones, acueductos y un castillo de grandes sillares, obras todas del carácter romano". Així doncs, l'existència de ruïnes i inscripcions romanes a Begís era coneguda des de feia segles, com també en altres localitats de la comarca (Viver, Xèrica i Sogorb).

3. LES EXCAVACIONS DE BEGÍS

Manuel Alcayde y Gil, natural de Begís, va ser canonge de la catedral de Sogorb, però amb anterioritat va ser capellà de l'Armada i va exercir diversos càrrecs i responsabilitats. Podem veure alguns apunts biogràfics en l'article de V. Palomar i D. Montolí (2019: 133, nota 32), segons informació proporcionada pel cronista de Sogorb Rafael Martínez Artíguez. Durant alguns anys va estar destinat a Mèxic, on el trobem al final de l'any 1811. Poc temps després d'arribar-hi, el dia 31 de desembre va pronunciar una oració a la Catedral que poc més endavant va publicar el canonge J. M. Beristáin de Sousa i posteriorment va reproduir J. E. Hernández y Dávalos (1879: 541-560, núm. 128) en la seua col·lecció de documents per a la història de la guerra de la independència de Mèxic: *Oración que en la solemne acción de gracias que anualmente se celebra en la última noche de cada año en el sagrario de la Santa Iglesia Catedral de México, dixo el 31 de Diciembre de 1811, á presencia del Excmo. Sr. Virey, el Dr. D. Manuel Alcayde y Gil*. A continuació figura una breu relació dels seus càrrecs: "presbítero, capellan del número de la Real Armada, Regente Theologico-Academico, Examinador Sinodal de los obispados de Santander y Cadiz, y Comisionado en estos reynos, por el supremo consejo de Regencia". Aquesta notícia fou recollida posteriorment per J. Toribio (1989: CCLXX) en la seua història de la impremta mexicana.

Temps després trobem el seu nom entre els anys 1826 y 1832 en la *Guía del estado eclesiástico seglar y regular, de España en particular, y de toda la Iglesia Católica en general*, publicada per J. Sánchez de Haedo (1826: 22 i 424; 1828: 22; 1829: 395; 1831: 408; i 1832: 23). El 1826 el trobem destinat al departament i bisbat de Cartagena com a “Teniente vicario general castrense” i “Predicador honorario de S. M.”, referència que es repeteix l’any 1828. El 1829 el trobem ja a Sogorb com a canonge i predicador honorari de S. M., però als seus mèrits se li afegeix “condecorado con la Cruz de honor de la marina”, que se li degué atorgar en deixar aquest cos per a traslladar-se a aquesta població. El bisbe de Sogorb era aleshores J. Sanz Palanco, i entre els canonges figura M. Cortés López com a “penitenciario curado”. La cita es repeteix els anys 1831 i –per darrera vegada– 1832.

En la documentació de la CPMHA relativa a la comarca de l’Alt Palància, el seu nom no figura en la relació de persones qualificades per a fer l’inventari dels objectes procedents dels convents suprimits que el 2 de desembre de 1837 l’alcalde de Sogorb P. Gil envia a la Comissió Central. En 1844 apareix per primera vegada amb motiu dels descobriments arqueològics que s’havien fet a Begís. El document és una carta del 26/10/1844 enviada pel president de la *Comision de Monumentos historicos y artisticos de la provincia de Castellon*, el governador civil de la província M. Fernández Golfín (1844-1847), al seu superior el president de la CC i Ministre de la Governació P. J. Pidal Carniado (1844-1846) (Rojas i De Andrés, 2015), medievalista que també fou director de la *RAH* (1853-1855), en la qual li comunica la recepció d’un informe de M. Alcayde del 5 de setembre donant compte de les seues troballes arqueològiques a Begís, que la CPMHA va acordar remetre a la CC el 26 d’aquest mes (Arxiu de la *RABASF*, sig. 47-1/2). En aquesta carta es reproduïx literalment l’esmentat informe (Palomar i Montolí, 2019: 130-131), redactat –segons conta el mateix autor– amb motiu de la publicació de la circular de la CC del 15/08/1844 (*La Gaceta de Madrid*, núm. 3623) enviada a totes les comissions provincials, perquè al seu torn l’enviaren a tots els alcaldes, on se’ls demanava informació sobre els monuments romans i medievals que hi havia en llurs poblacions. Degué ser per aquesta via com el canonge arribà a assabentar-se’n.

L’autor comença amb la descripció del Corral de Martín, en una paret del qual es conservava encastat un fragment d’inscripció romana; un altre es veia en el marge del bancal que es trobava enfront del corral. En aquest lloc les restes arqueològiques d’època romana indicaven l’existència d’un assentament: “Tanto en el indicado corral como en sus alrededores se hallan á poca profundidad paredes de cal y canto muy antiguas en direcciones encontradas que manifiestan haber existido en aquel sitio delicioso alguna pequeña población, casa de campo ó de recreo con su templo y cementerio, pues á mas de que todas sus inmediaciones se hallan sembradas de huesos y parte de esqueletos humanos, de piedras labradas ó cinceladas, de ladrillos, tejas, bordes de tinajas estremadamente gruesos y de antiquísimas hechuras que manifiestan haber servido para algunos usos domésticos, y para acueductos”.

Però el principal motiu de la seua comunicació era que: “acaba de descubrirse en el ultimo mes de Mayo, junto al dicho corral, un sepulcro construido de cal y canto bajo de la tierra como á cinco palmos de profundidad perpendicular con diez palmos de longitud y arreglada su latitud á la figura del mismo cuerpo, con un esqueleto dentro de el con la cabeza mirando hacia el oriente, y del cual, á pesar de haberlo destrozado los jornaleros en el momento de su invencion, se conservan dentro del mismo sepulcro algunos huesos y dos muelas con un diente de magnitud extraordinaria debido a mi quidado, y junto á el, un pavimento á la manera de Mosayco compuesto de varias piedrecitas labradas de diferentes colores y dibujos segun las muestras que remito, con dos basamentos de columnas también romanas de unos tres palmos de elevacion, de las cuales la una está fuera de la tierra, y la otra se dejo en el mismo sitio en que se descubre para poder hacer mejor su examen si se determinase á ello”.

A continuació esmenta dues inscripcions conservades a l’antiga Masia de Alcaydon ó de la Roya, situada “a un tiro largo de fusil” d’aquest lloc; a continuació afegeix que “Tambien se manifiesta junto al enunciado corral y sepulcro (...) y como á tres palmos de profundidad, una beta ó capa de tierra negra horizontal de un palmo de ancho que da indicios (...) de algun incendio ó quemazon de ropas y maderas”; i explica la presència d’aquests vestigis com si “se hubiese dado alli la gran batalla que los antiguos Bergistanos ganaron

al Consul Mario destrozandole todo su ejercito, y que alli mismo se hubiesen quemado los cadaveres y sus equipos”. Finalment, conclou: “Sea de esto lo que se quiera, lo cierto es que en el referido sitio del Corral de Martin y sus alrededores se hallan vestigios indudables de edificios, de pozos de agua, de templo, de cementerio y de sepulcros, por los cimientos, columnas y pavimento ya enunciado, y hasta por una moneda muy pequeña de plata que se ha hallado y tenido en mi poder”.

Amb aquesta carta la CPMHA informava a la CC, que “oyó muy satisfecha dicha comunicaci3n y determin3 que se excitase el celo del citado can3nigo por medio de aquella Comisi3n Provincial para que illustre sus observaciones con nuevas diligencias”. Alguns dies m3s tard, el 7 de novembre de 1844, la CC enviava una carta al president de la CPMHA en qu3 mostrava la seua satisfacci3 per aquestes notícies i li demanava que seguira informant de les seues troballes. El dia 11 de desembre es va traslladar aquesta missiva a M. Alcayde amb un afegit d’aquest mateix tenor. Animat per aquests escrits, el canonge degué començar a excavar en aquest lloc cap al final d’aquest mateix any. Com que la direcci3 dels treballs, que anaven a despeses seues, exigia la seua pres3ncia a Begís i havia de deixar les seues obligacions eclesiàstiques a la Catedral de Sogorb, degué demanar al Capítol que no li descomptara del seu sou la part proporcional als dies d’abs3ncia, petici3 que aquest degué denegar. Aleshores degué demanar la mediaci3 de la CPMHA, que es dirigí al Capítol de la Catedral el 24/01/1845 destacant la importància dels treballs arqueol3gics que el canonge havia començat a Begís i demanant-li que “no se descuente de su haber la parte de Distribuciones correspondiente á los dias en que se vea obligado á estar ausente con semejante objeto”.

El Capítol va contestar negativament el 31/01/1845 aduint que “aunque les es de la mayor complacencia el contar entre sus individuos uno que haya merecido la direccion de dichas excavaciones, siente sin embargo no hallarse en facultades para declarar en este caso la presencia en Coro al citado Sr. Alcayde, pues las disposiciones canonicas en esta parte no le prestan, como quisiera, arbitrio alguno para ello”. A continuaci3, el 25/02/1845, el governador i president de la CPMHA, A. Fernàndez Golfín escriu al ministre de Governaci3 i president de la CC traslladant-li la petici3 de M. Alcayde i la negativa del Capítol, “para si cree conveniente elevarlo al del Gobierno de S. M. para que se conceda al dicho Sr. Alcayde la gracia arriba dicha conciliando de este modo sus intereses particulares con la utilidad que puedan reportar sus trabajos”. El 30/03/1845 la CC enviava una petici3 al ministre en aquesta línia, fent seus els arguments de la CPMHA. Desconeixem si va haver resposta a aquesta petici3, i si finalment el govern va intercedir en favor del canonge davant el Capítol, ja que no se’n conserva cap document m3s que tracte d’aquest assumpte.

La següent notícia sobre les excavacions de Begís és del 29/03/1846. Es tracta d’una carta de M. Alcayde signada en nom de la *Comision Subalterna de Monumentos Ystoricos y Artisticos de Segorve*, de l’exist3ncia de la qual aquesta és la primera notícia, i dirigida al *M. Y. S. Gefe superior politico de la Provincia de Castellon* (fig. 1). El canonge devia haver interromput les excavacions durant un període indeterminat, i ara comunica que les ha represes, ha efectuat noves troballes i considera que cal adquirir el terreny on es troba el jaciment per a poder seguir excavant: “Llegado ya el tiempo proporcionado de continuar las escabaciones arqueologicas de la villa de Begís, que el gobierno ha tenido la vondad de fiar a mi guiado, en las que se acaban de descubrir nuevos basamentos de columnas, y nuevos trozos de piedras cinceladas, que tal vez pudieran ser parte de algun pabimento de las fuentes o piscinas que tenian los Gentiles en los atrios ó inmediaciones de sus templos ó Mezquitas para sus purificaciones; como igualmente los cimientos de un edificio antiguo que segun su forma y localidad no seria estraño fuesen de algun templo dedicado a la Diosa Pallas de la que tomó el rio que los vaña y se forma en sus inmediaciones el nombre de Palancia”. A continuaci3 li demana que l’autoritze amb una ordre per a presentar-se a l’alcalde de Begís i que aquest ordene als pèrits de la vila que fixen el preu i que se li venga pel preu que aquests determinen “el arruinado corral llamado de Martín que se halla en el sitio de las escabaciones, pudiendose estender tambien el justiprecio y compra, a los demas trozos de tierra monte cultivado que rodean el indicado sitio caso que se necesiten para continuar las escabaciones, porque sin la adquisicion sucesiva de estos terrenos dentro de los cuales siguen los cimientos indicados (...) se paralizaran los trabajos principiados, (...) y se inutilizaran cuantos se han echo hasta haora a mis espensas”. La compra podia començar pel corral,

Comision Subalterna de Monumentos
 de la Provincia de Castellón de
 Segura

29 de Feb. 1846

Comision de Monumentos

Señor

Hegado ya el tiempo proporcionado de continuar las excavaciones arqueológicas de la Villa de Begís, que el Gobierno no ha tenido la bondad de fiar a mi cuidado, en las que se acaban de descubrir nuevos basamentos de Columnas, y nuevas tiras de piedras cinceladas, que tal vez pudieran ser parte de algun pavimento de las fuentes o piscinas que tenian los Temples en los atrios o inmediaciones de los templos, ó de algunas para sus purificaciones; como igualmente los cimientos de un edificio antiguo que segun su forma i localidad podria estrarse frente de algun templo dedicado a la Diosa Palas, a la que tomá el Rio que la baña y que se forma en sus inmediaciones el nombre antiguo de Palancias, se hace ya indispensable que se continúen las excavaciones, que si se sirva autorizarme con una orden, para que presentandome con ella al Alcalde de Begís, mande justiprecias por los Señores de la Villa y J. de M. e. en el precio que ellos designen bajo sus firmas, el arruinado Cortal llamado de Martin, que se halla en el sitio de las excavaciones, pudiendose entender tambien el justiprecio y

21 de Feb. 1846

Fig. 1. Primera pàgina de la carta de M. Alcayde del 29/02/1846 al Jefe Superior Político de la Provincia de Castellón i president de la Comisi3n Provincial de Monumentos Hist3ricos y Artísticos (AGUN, FLCM).

“por ser su adquisicion de absoluta necesidad para poder formar en el un cobertizo donde se coloquen las erramientas y demas enseres indispensables para los trabajos; las piedras, Lapidas, Barros cocidos de la antigüedad y demas curiosidades que se descubran, y para descansar en el los Jornaleros las horas de comida y sueño, y poderse guarecer por fin en los dias de escetivo calor y frio y de las tronadas y llubias repentinas”.

El 30/06/1846, en una carta del governador al ministre i president de la CC, el també president de la CPMHA informava de tres assumptes sobre els quals havia reunit informació “Por resultado de las repetidas y esquisitas indagaciones que esta Comision provincial há practicado”: la trobada de 14 columnes de granit procedents del Convent de Dominics d’Almenara, la realització d’una “copia” de la façana de l’església arxiprestal de Morella i les excavacions de Begís. Sobre aquestes, informa que “En el sitio en que se practican se descubren basamentos de columnas y trozos de piedras cinceladas, que segun opinion de personas aficionadas á la Arqueologia, deben de ser pavimentos de las fuentes ó piscinas que tenian los antiguos en los atrios de sus templos. En el mismo sitio continua el descubrimiento de un antiguo edificio, y que segun su figura y circunstancias peculiares, opina la Comision que debió existir algun templo. El Sr. D. Manuel Alcayde, que con tanto interes dirige estas obras, dice: que no sería estraño sean cimientos de un templo dedicado á la Diosa Palas, de que el rio inmediato tomara

el nombre de Palancia. Hasta la época presente solo es dable conjeturar. La Comisión no se atreve á asegurar cual sea ese antiguo edificio, mas reconoce que es interesante á la historia la continuación de estos descubrimientos Arqueológicos. Un solo obstáculo se ofrece á ello, y es que el terreno de las excavaciones es de propiedad particular, y estas no pueden continuarse hasta tanto que el dueño se conforme en vender el terreno, á cuyo efecto se practican las oportunas diligencias para poder tener de este modo la satisfacción de continuar tan interesante descubrimiento”. Tres meses después de la petición de M. Alcayde, segons expressa el president de la CPMHA, les excavacions no podien continuar per falta d’acord amb el propietari dels terrenys. Aquesta és la darrera notícia directa sobre les excavacions, que suposem es degueren interrompre definitivament en aquest temps.

Entre la documentació de l’arxiu de la RAH, l’única referència a les excavacions de M. Alcayde a Begís és molt posterior als fets. En resposta a l’ordre en què es demanava a les Comissions Provincials que en el termini de tres mesos enviaren a la RAH el catàleg dels despoblats de la província (Tortosa, Mora, 1996: 204; Mora, Tortosa i Gómez, 2001: 95-96), i que es determinara en quins d’ells es creia convenient practicar excavacions, la CPMHA de Castelló va enviar un informe el 15/9/1868 que P. Sabau va remetre el 26/10/1868 (9-7389) a l’Antiquari de la RAH, J. Amador de los Ríos, del qual no hem trobat referència en el catàleg de documentació del Gabinet d’Antiguitats (Mora i Tortosa, 2001; Almagro i Maier, 2003; Maier, 2008). En aquest escrit s’indica que “Pocos y de escaso interés histórico y artístico son los despoblados de la provincia”, i a continuació s’assenyalen com els de major interés les ruïnes de la Muntanyeta dels Estanys d’Almenara y les excavacions de Begís: “(...) las excavaciones arqueológicas que en el año 1846 se hicieron en la villa de Begís y que desde aquella época se paralizaron; entonces se descubrieron basamentos de columna, trozos de piedras cinceladas y se creía que tal vez pudieran ser parte de algun pavimento de las fuentes o piscinas que tenían los gentiles en los atrios o inmediaciones de sus templos o mezquitas para sus purificaciones. Igualmente se descubrieron los cimientos de un edificio antiguo, que segun su forma y localidad, no sería extraño fuese de algun templo dedicado á la Diosa Palas, de la que tomó el rio que los baña y que se forma en las inmediaciones de la Villa el nombre antiguo de Palencia”. L’autor de l’informe havia consultat els escrits de la CPMHA abans citats, ja que la referència a la Diosa Palas devia figurar en un escrit de M. Alcayde que es reproduïx en part en la carta del governador al ministre del 30/06/1846 anteriorment citada.

En novembre de 1844, poc abans de començar les excavacions de Begís, M. Alcayde i V. Borja foren comissionats per la CPMHA per a redactar un informe sobre l’estat en què es trobava la Cartoixa de Vall de Crist d’Altura (Palomar i Montolio, 2019: 113-121 i 127-130). Aquesta és la primera vegada que apareix el seu nom en la documentació de la CPMHA, i en els anys successius ho farà en diverses ocasions, el que manifesta el seu important paper en la gestió del Patrimoni eclesiàstic que va poder salvar-se dels espolis massius. Així, torna a aparèixer en una carta del president de la CPMHA adreçada al president de la CC del 9/05/1845 en què explica que ha encarregat al canonge de la catedral de Sogorb M. Alcayde que reunisca en un lloc segur els llibres dels convents suprimits fins que puguin traslladar-se a la biblioteca que havia de formar-se a Castelló. Aquesta encara tardarà a constituir-se, ja que en carta del 26/06/1846 el governador A. Fernández Golfín li explica al ministre les dificultats per a trobar un local adequat. Les darreres referències són de l’any 1849, quan M. Alcayde torna a figurar en la documentació, com a governador eclesiàstic de Sogorb, en tres documents on dóna el vistiplau a la relació de quadres procedents dels convents suprimits que són traslladats des de Sogorb a Castelló i els que es queden en aquella població.

Amb posterioritat, la primera referència a aquestes excavacions en la bibliografia és de R. Huguet (en Sarthou, s. a.: 205), que en devia tenir coneixement perquè va ser secretari de la CPMHA i degué poder consultar-ne l’arxiu: “En la villa de Begís hay otro yacimiento arqueológico romano. En el año de 1846 se llevaron á término algunas excavaciones que dieron por resultado el hallazgo de vastas ruínas, las cuales se presumió que fueran de un templo romano, y además halláronse aparte, bases de columna y piedras con ornamentación á cincel”. Anys després, J. Alcácer (1947: 37-38, n. 1) cita aquest paràgraf i afegeix que “A pesar del relativamente corto tiempo transcurrido, no he podido hallar, ni por tradición, noticia de tales

excavaciones, pero seguramente debieron efectuarse en este lugar”. L'autor pogué observar la presència de nombroses pedres llaurades –algunes de grans dimensions– disperses per les parets d'un paratge conegut com “el Oliveral de la Iglesia, por creer la gente que allí existió un templo antiguo”, que indicaven, al seu paréixer, l'existència d'una edificació de certa importància, i recull la creença popular que antigament va haver-hi un temple. També dóna notícia de l'aparició d'algunes sepultures en les obres de construcció de la propera carretera que va a Viver per Toràs (CV-236). A la vista d'aquestes troballes, va suposar que el jaciment excavat per M. Alcayde era aquest. Aquestes notícies aparegueren anys més tard en la síntesi sobre l'arqueologia romana de Castelló publicada per D. Fletcher i J. Alcácer (1956: 159), i en l'article de M. Macián (1984: 80-82) sobre el patrimoni artístic de Begís.

En el nostre estudi sobre l'epigrafia de la comarca vam reunir les notícies aleshores conegudes, conclouent que es tractava d'una important vil·la romana i destacant l'existència d'alguns carreus, entre els quals n'hi ha de motlurats que es conserven al Museu Municipal, que atribuïem a un edifici de caràcter monumental, tal vegada un mausoleu familiar, en relació amb les inscripcions funeràries que s'hi han trobat (Arasa, 1992: 38). Més endavant, en el seu llibre sobre l'Alt Palància en l'època romana, R. Járrega (2000: 164-169) va revisar de nou la bibliografia i va arribar a conclusions semblants: es tractava d'una vil·la amb una llarga ocupació entre els segles I i V dE que fixa a partir de les escasses restes ceràmiques recuperades, i un període d'auge que pot fixar-se en el segle II segons la datació del conjunt epigràfic. La següent referència bibliogràfica apareix en el nostre estudi sobre l'arqueologia de Castelló en el segle XIX, on donàvem a conèixer per primera vegada la documentació sobre les excavacions de M. Alcayde a Begís (Arasa, 2005: 178-179), que també esmentàvem en una síntesi sobre l'epigrafia romana de la comarca (Arasa, 2016: 28). Finalment, en l'article de V. Palomar i D. Montolío (2019) se citen de nou aquells treballs.

4. DISCUSSIÓ

El lloc de la troballa, on M. Alcayde va realitzar les seues excavacions, es coneixia aleshores per l'existència d'un “corral llamado de Martin”. Ací es conservaven les restes d'un important jaciment romà d'on procedeix un important conjunt d'inscripcions funeràries, al qual feien referència possiblement els autors anteriors. Com ja va suposar J. Alcácer, aquest devia ser el que es troba a la partida de la Purna, que també era coneguda com El Oliveral de la Iglesia, situada a la vora esquerra del riu Palància i prop del camí que anava a la població de El Toro, on s'havien trobat algunes sepultures d'inhumació en els desmunts que s'hi van realitzar per a la construcció d'una carretera. Fins a la dècada de 1980 s'hi podien veure alguns murs y fragments de carreus que després van ser traslladats al Museu Municipal: un amb una moosa en forma de cua d'oroneta i dos motlurats. L'entitat de les restes conegudes i la dispersió de fragments ceràmics permetia confirmar que es tractava d'una vil·la i la seua necròpolis, en la qual hi havia almenys un edifici sepulcral.

La tomba que descriu M. Alcayde es trobava a una profunditat aproximada de 104 cm, tenia una longitud de 2 m i l'amplària aproximada del cos. Estava feta de ‘cal y canto’, que estrictament és el paredat comú fet de pedres, que pot estar lluït (Fullana, 1984). El contingut s'havia remenat i no se'n pot determinar si les restes òssies pertanyien a un o més difunts. A la seua vora es van trobar restes d'un mosaic i dues bases de columna. Devia tractar-se, doncs, d'una tomba monumental que comptava amb elements arquitectònics decorats i un paviment mosaic. El ritual que s'havia seguit era el de la inhumació, cosa que permet avançar una datació des del segle II dE endavant. El sepulcre tenia la capçalera a l'oest i els peus a l'est, que és l'orientació predominant en les tombes romanes a partir dels segles II-III dE. En la descripció s'esmenten dues bases de columna d'uns tres pams d'alçada, una de les quals s'havia estret i l'altra s'havia deixat al mateix lloc on s'havia descobert. Les bases, doncs, tenien uns 62 cm d'altura, possiblement incloent-hi l'imoscap, estaven situades a la vora del mosaic i de la tomba, i almenys una sembla que es trobava *in*

situ. Amb la represa de les excavacions l'any 1846, va trobar més bases de columnes, fragments de pedres treballades i els fonaments d'un edifici que podria ser un temple. L'escassa concreció de la notícia, però, impedeix precisar si es tractava del mateix edifici.

Aquest tipus d'enterraments construïts amb paredat comú es daten des del segle II dE i de vegades es troben a l'interior de monuments funeraris (Sevilla Conde 2014: 180-182). Tombes d'inhumació d'aquestes característiques s'han documentat en algunes necròpolis urbanes i rurals al País Valencià, i es daten majoritàriament en els segles III-IV (González Villaescusa, 2001: 100). Entre les primeres, són nombroses a la de la Boatella i a la periurbana d'Orriols de València (Martínez Pérez, 2016: 184, fig. 12, 4-5; Martínez Pérez, 2019: 219-220); entre les rurals, podem senyalar les de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara (Arasa, 1999: 338-342, fig. 8; 11, 2; i 14; González Villaescusa, 2001: 180-185), i l'Albir de l'Alfàs del Pi (Fernández Rojo i Amorós, 1991; González Villaescusa, 2001: 361-364).

La presència de bases de columna, com dedueix el mateixa canonge, pot apuntar a un tipus de monument amb columnes, potser en forma de temple. Les úniques peces arquitectòniques decorades que es conserven, actualment dipositades al Museu Municipal, són dos fragments motlurats: un d'imposta amb una gola (*cyma recta*) i l'altre de cornisa, aquest d'angle, amb un perfil senzill format per dos cavets, tots dos elements de tipus molt comuns (fig. 2). En el context d'una vil·la aquestes peces motlurades són pròpies d'un edifici de caràcter sepulcral. Impostes i cornises s'utilitzen en diversos tipus de monuments com els mausoleus en forma de temple, els altars monumentals, les edícules sobre pòdium, els arcs, etc, de manera que la seua presència no permet determinar el tipus d'edifici al qual pertanyien. Entre els exemples de monuments honorífic-funeraris que trobem en una àmplia àrea al voltant tenim, entre les necròpolis rurals, en primer lloc els de la mateixa comarca de l'Alt Palància, on en una inscripció de Viver s'esmenten unes estàtues (*IRPV* II, 46) i en una altra de Xèrica un arc coronat per estàtues (*IRPV* II 27). Alguns fragments d'elements arquitectònics decorats que es conserven al Museu de Xèrica podrien pertànyer a aquests o a altres monuments erigits en les vil·les de la zona (Arasa, 1992: 41; Arasa, 2016: 34).

Entre els tipus de monuments coneguts en altres necròpolis rurals, si fem un breu repàs per una àmplia zona al seu voltant, a l'ermita de la Virgen del Cid (la Iglesuela del Cid, Terol) es conserva part d'un altar monumental que pot datar-se en el segle II dE, la cornisa del qual presenta un perfil semblant a la de Begís però un poc més elaborada (Arasa, 1987: 155, fig. 7, 3; i 10-11). L'Arc de Cabanes (la Plana Alta), que possiblement data d'aquest mateix segle, presenta unes motlures semblants en les impostes dels pilars i la cornisa de l'entaulament (Arasa i Abad, 1989: 47 i 58, fig. 38, 40 i 51). A la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, la Plana Baixa) es coneixen diversos fragments de pilastres d'un monument de tipus desconegut erigit possiblement en el segle II dE (Arasa, 1999). Les restes trobades a la Calerilla d'Hortunas (Requena, València) corresponen a un altar monumental decorat amb pilastres que data del segle I dE (Martínez Valle, 1995). Entre les necròpolis urbanes, en la més pròxima d'*Edeta* (Llíria, València) es coneixen dos monuments que s'han interpretat com un arc i una edícula sobre pòdium (Aranegui, 1995; González Villaescusa, 2001: 200-201; Jiménez Salvador, 2002: 191-194). A *Saguntum* trobem el conegut mausoleu dels *Sergii*, de planta rectangular, que pot datar-se en el segle II dE (Jiménez, 1989). D'altra banda, una hipotètica restitució del monument de Begís amb la forma d'un temple ens aproxima al mausoleu de Fabara (Saragossa), el millor conservat d'aquest tipus, amb unes dimensions de 6,38 x 7,34 m, que data de principis del segle II dE (Cancela, 2002: 172-173, fig. 9).

Pel que fa al mosaic, M. Alcayde és molt explícit quan diu que es va trobar “junto á el (el sepulcro), un pavimento á la manera de Mosayco compuesto de varias piedrecitas labradas de diferentes colores y dibujos”. Per tant, devia ser policrom, tal vegada d'*opus tessellatum*, i no estava situat sobre la tomba, sinó en un costat. Aquest detall és important perquè, associat a les dues bases de columna que esmenta, permet pensar en un edifici accessible des de l'exterior, on el mosaic potser estava situat a l'entrada. La presència de paviments tessel·lats en tombes monumentals no és estranya, sobretot en època tardoantiga i amb temàtica paleocristiana, com es pot veure en alguns casos a Hispània que daten dels segles IV-V

Fig. 2. Carreus motlurats trobats a la partida de la Purna i conservats al Museu Municipal de Begís (fotografia de P. Mercé).

(Quattrocchi, 2017), dels quals dos es troben al País Valencià. El més pròxim el tenim a la ciutat de *Valentia*, on es va trobar un mosaic molt incomplet a la necròpolis de la Boatella, al Passatge de Monistrol, policrom i amb decoració geomètrica formada per hexàgons, quadrats i altres motius que pot datar-se en els segles IV-V dE (Ribera, 2000: 25-26; González Villaescusa, 2001: 226; Pasies, 2005: 178-180, fig. 5-6; Martínez Pérez, 2019: 221-230, fig. 79-80). L'altre es la lauda sepulcral de Severina trobada a *Dianium*, un mosaic bicrom amb decoració geomètrica i floral que data entre el final del segle V i el principi del VI dE (Gómez Pallarés i Mayer, 1996: 53-54, núm. 1; González Villaescusa, 2001: 332, fig. 101). El cas de Begís, però, no pot considerar-se estrictament un mosaic funerari, ja que no cobria la tomba, sinó que possiblement decorava una part de l'interior del monument, potser l'entrada. Per aquesta raó no creiem que haja de datar-se en una època tan tardana. Tot i que els mosaics funeraris d'època altimperial són escassos, se'n coneixen des del segle I dE. Així, podem recordar que N. Duval (1976: 14-15) cita a Tunísia un mosaic funerari amb la dedicatòria als déus Mans.

Entre els materials ceràmics esmentats per M. Alcayde poden identificar-se els *dolia* i –en la darrera referència als “aqüeductes”– possiblement tubs ceràmics que podrien ser de *clavi coctile*, utilitzats en les *concamerationes* dels *balnea*. S'hi trobaven també ossos –alguns humans– i, a tres pams de profunditat (62 cm), una capa de terra negra que atribueix a l'acció del foc. Tot i que al jaciment no s'han fet prospeccions sistemàtiques ni excavacions rigoroses, algunes ceràmiques recollides en diferents moments donen alguna llum sobre la seua ocupació. Així, J. Alcácer (1947: 38) esmenta un fragment de TS decorada amb ovals, que pot pertànyer a diverses produccions possiblement dels segles I-II dE. Posteriorment, M. Macián (1980: 80) va publicar una fotografia de dues peces de ceràmica comuna: un bol i una ampolla o pitxer trobats en fer uns moviments de terra prop de El Oliveral de la Iglesia, que poden datar-se en els segles II-III dE. En el seu estudi sobre algunes ceràmiques romanes dipositades als magatzems del SIP, G. Martín (1992, 418, fig. 1, 10-12) va publicar alguns materials arqueològics de Begís, entre els quals n'hi havia un fragment de TSH, ceràmica comuna i escòria procedents de El Oliveral de la Iglesia, i un fragment de Parets Primes, un altre de vora de TSA A possiblement de les formes Hayes 2 o 3, un altre de vora de TSA D de la forma Hayes 76, un de ceràmica de cuina de cocció reductora amb estries i alguns fragments de *dolia* del

proper Cerro de Alcaldón. Finalment, R. Járrega (2000: 167-168) va reunir totes aquestes referències bibliogràfiques. La cronologia d'aquests escassos materials ceràmics és significativament àmplia, ja que s'estén des del segle I fins al V dE. D'altra banda, la presència de *dolia* confirma el caràcter agrícola de l'assentament. Això no obstant, cal considerar que es tracta de dos llocs separats per uns 500 m i –tot i que és molt possible que tingueren algun tipus de relació– no pot descartar-se que foren assentaments diferents.

Pel que fa a les inscripcions romanes que esmenta M. Alcayde, la primera es trobava encastada en la paret est del corral i és un fragment d'un epígraf més gran del qual en queden uns altres dos que no completen el text (*IRPV* II, 62). Es tracta de la primera menció d'aquest fragment, que encara pogué veure J. Alcácer (1947: 4, núm. II) i que després desaparegué. Un altre fragment de la mateixa inscripció es conservava a la Masia d'Alcaldón, on l'havia vist amb anterioritat A. Valcárcel (1852: 23, núm. 43, lám. 4), i un tercer l'edità J. Corell l'any 1985. Tots tres corresponen a la dedicatòria sepulcral de *L. Antonius Placidus* a la seua mare *Cornelia M. f. Marcella*. La segona inscripció es trobava “en una cerca de un campo cultivado que está en su frente (del corral)”, i també ha desaparegut (*IRPV* II, 66); també la menciona M. Alcayde per primera vegada i encara la cita J. Alcácer (1947: 4, núm. I), que en reproduïx el dibuix: “Losa descubierta al ensanchar el camino de las Cuevas, la cual fué hecha á pedazos intencionadamente para utilizarlos en las paredes que limitan los campos donde aún se hallan, pero sin dejar a la vista ninguna inscripción”. Possiblement l'autor degué obtenir la informació per notícia oral, ja que com hem vist aquest fragment s'hi trobava l'any 1844, un segle abans. Es tracta també d'una inscripció funerària en què es pot llegir incomplet un nom potser femení: *Petr[onia ... ?] Cra[ssilla ?]*.

M. Alcayde hi afegeix altres dues inscripcions que es trobaven també en les parets de la Masia d'Alcaldón, que foren donades a conèixer per l'historiador F. Diago (1613: 83) i avui es conserven al Museu Arqueològic Municipal de Begís: “A un tiro largo de fusil del mismo sitio y a su vista se halla también situada la antigua Masía de Alcaldón o de la Roya en cuya puerta principal se encuentran colocadas a la derecha e izquierda, dos lápidas romanas sepulcrales que describe D. Antonio Ponz natural de esta Encomienda en la pág. 173 del tomo 4º de la inapreciable obra de sus viajes y las que copia en estos términos”. Efectivament, les dues foren incloses per aquest autor –natural de la població– en el quart volum del seu *Viage de España* (Ponz, 1789: 173-174). Segons hem vist en la notícia esmentada per A. Valcárcel (1852: 23): “Caminando desde el lugar á una masía del collado Alcaldón se reconocian algunas ruinas antiguas y piedras que sirvieron para edificios romanos”. D'aquesta referència, un poc ambigua, podem deduir que el jaciment es trobava en el trajecte des del poble fins a l'esmentat mas. Com ja va avançar J. Alcácer i assenyala J. Corell, a pesar de la distància que separava els dos llocs (uns 500 m), també aquestes devien procedir del jaciment existent al Corral de Martín, segons pot deduir-se del fragment de la primera mencionada, trobada en aquella masia i que encaixava amb altres dos conservats en aquest lloc. La primera és una estela seccionada per la seua part inferior que conté l'epitafi de *Cornelia L. f. Proba* i *L. Antonius L. f. Blastinus* (*IRPV* II, 64); i la segona és una estela prou completa amb l'epitafi de *Cornelia Placida* i *G. Viccius Urbanus* (*IRPV* II, 63). Encara que no s'explicita, possiblement es tracta de dos matrimonis. J. Alcácer va fotografiar aquestes inscripcions en la seua estada com a mestre en la població, possiblement en els primers anys de la dècada de 1940, segons podem veure en una imatge on es veuen als costats de la porta del mas, darrere de la família que hi devia habitar (Bonet et al., 2006: 288, fig. 88) (fig. 3). A aquestes quatre inscripcions podem afegir-ne una cinquena trobada l'any 1981 al mateix jaciment, un gran bloc conservat que encara vam poder estudiar *in situ* (Arasa i Vicent, 1982-83: 249-254), i avui es troba al Museu Municipal, en què figura la dedicatòria d'una dona de nom *[M ?]aria Vr[ba ?]na* al seu marit *[M ?]arius Eusc[he]mus* (*IRPV* II, 65) (fig. 4). Al mateix museu se'n conserven altres dues inscripcions trobades al Castell: una possiblement amb l'epitafi d'un matrimoni, del qual només es pot llegir el nom del marit: *G. Viccius Bargates* (*IRPV* II, 67); i un petit fragment amb el principi d'un nom que podria ser *L. An[tonius ? ---]* (*IRPV* II, 68).

Fig. 3. Fotografia del Mas de Alcaidón (Begís), amb la família que hi habitava i les dues inscripcions romanes conservades als costats de la porta (IRPV II 63 i 64) (Arxiu SIP).

Fig. 4. Inscripció trobada a la partida de la Purna i conservada al Museu Municipal de Begís (IRPV II 65) (fotografia de P. Mercé).

En conjunt, les set inscripcions conegudes en aquesta població contenen els noms de deu persones que poden llegir-se amb prou seguretat, entre els quals trobem els següents gentilicis: *Antonius* (2 homes), *Cornelia* (3 dones), *Marius/a* (1 home i 1 dona), *Petronia* (? , 1 dona) i *Viccius* (2 homes). Entre ells hi ha llaços familiars, que en la seua majoria deuen ser matrimonials, possiblement quatre parelles (Arasa, 1992: 68; Arasa, 2016: 28-29), que només figuren expressament en un cas (*IRPV* II, 65), que al seu torn devien estar emparentades; en un altre es tracta de mare i fill (*IRPV* II, 62). D'aquests *nomina*, *Viccius* només apareix en aquesta població. Pel que fa als *cognomina*, *Bargates*, de procedència oriental, és molt poc freqüent, i *Euschemus* és d'origen grec. Sobre els llaços familiars, J. Alcácer (1947: 40) i S. Mariner (1955: 236-237) van assenyalar que totes les inscripcions trobades a Begís corresponien a una sola família. Alguns trets tipològics i ornamentals apunten a una elaboració pròxima en el temps i un origen en la mateixa *officina*. La datació d'aquelles que es troben més completes se situa en tots els casos en el segle II dE.

Sobre la interpretació que M. Alcayde fa del jaciment, com el camp de batalla i lloc de cremació dels caiguts en l'enfrontament entre els romans i els Bergistans, els habitants de la població de Bergís, assimilada per homofonia a l'actual topònim Begís, cal dir que se situa en línia amb el pensament històric de l'època, encara molt dependent dels cronistes dels segles XVI i XVII, que buscaven la identificació de les poblacions antigues pel paregut toponímic amb les actuals, proposant de vegades insòlits escenaris per a fets bèl·lics fins i tot imaginaris. En aquest sentit, cal recordar que J. A. Ceán (1832) és qui esmenta aquesta identificació pocs anys abans dels fets que analitzem.

Tot i que resulta difícil datar la tomba que va donar a conèixer M. Alcayde i el monument que hi estava associat, pensem que s'hi pot fer una aproximació a partir d'alguns dels elements esmentats. De manera general, la inhumació pot datar-se des del segle II endavant; la presència de monuments funeraris entre els grans propietaris rurals de la zona sud de la Tarraconense data majoritàriament dels segles I-II dE, els mosaics sepulcral es coneixen des del segle I dE i finalment el conjunt epigràfic procedent del jaciment pot datar-se en el segle II dE. Per aquestes raons, considerem més probable una datació del conjunt format per la tomba, el mosaic y el monument en el segle II dE. El personatge inhumat en la tomba, possiblement un dels propietaris de la vil·la, devia pertànyer a l'elit de *possessores* de la comarca. Aquests van erigir monuments –com els documentats a Viver i Xèrica, que daten del segle II dE– per a perpetuar la seua memòria en un procés d'autorepresentació àmpliament documentat per tot l'Imperi.

Com en altres casos documentats al llarg del segle XIX, les excavacions de M. Alcayde a Begís van ser una iniciativa individual que no va tenir cap transcendència en el camp de la recerca. Malgrat la importància de les troballes, l'autor no va arribar a publicar-ne els resultats i la difusió dels seus treballs va quedar restringida a la documentació oficial –informes, correspondència– de la CPMHA. Caldrà esperar més de 60 anys per a trobar-ne la primera referència bibliogràfica. Aquest és un cas semblant al dels altres promotors de les excavacions documentades a les comarques del nord de País Valencià al llarg del segle XIX i fins a les primeres dècades del XX: eclesiàstics, arxivers i professionals com els citats J. A. Balbás, J. B. Cardona, L. Cebrián i J. J. Landerer que, moguts per la curiositat i finançant els treballs del seus diners, van fer els primers intents d'obtenir respostes de caràcter històric en els vestigis conservats davall de terra. Els seus treballs són fites indiscutibles en la història de l'arqueologia valenciana. El canonge M. Alcayde té l'indubtable mèrit d'haver fet la primera d'aquestes excavacions a les comarques castellanques.

FONTS DOCUMENTALS

AGUN. FLCM = *Archivo General de la Universidad de Navarra. Fondo Luís Cebrián Mezquita*, Pamplona.

RABASF = *Archivo de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, Madrid.

RAH = *Archivo de la Real Academia de la Historia*, Madrid.

BIBLIOGRAFIA

- ALCÁCER, J. (1947): *Exploraciones arqueológicas en Begís*, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 10), Valencia, p. 35-46.
- ALMAGRO, M. i MAIER, J. eds. (2003): *250 años de Arqueología y Patrimonio. Documentación sobre Arqueología y Patrimonio Histórico de la Real Academia de la Historia. Estudio general e índices*. Real Academia de la Historia, Madrid.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1995): “Los monumentos funerarios romanos descubiertos en Edeta (Llíria, Valencia)”, *Saguntum. PLAV*, 29, p. 197-210.
- ARASA I GIL, F. (1987): “El monumento romano de la ermita de la Virgen del Cid (La Iglesuela del Cid, Teruel)”, *Boletín del Museo de Zaragoza*, 6, p. 141-180.
- ARASA I GIL, F. (1992): *La romanización del Alto Palancia según la epigrafía*. Ayuntamiento de Segorbe, Segorbe.
- ARASA I GIL, F. (1999): “Noves interpretacions sobre el conjunt monumental de la Muntanyeta dels Estansys (Almenara, la Plana Baixa)”, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII, p. 301-358.
- ARASA I GIL, F. (2005): “Arco de Cabanes. Observaciones críticas (1866), informe manuscrito de Félix Ponzoa Cebrián sobre l'Arc de Cabanes conservat a l'arxiu de la Real Academia de la Historia. Una aproximació a l'arqueologia castellonenca en el segle XIX”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXI, p. 161-217.
- ARASA I GIL, F. (2014-15): “Lluís Cebrian Mezquita: l'arqueologia en l'obra d'un destacat representant de la Renaixença”, *Saitabi*, 64-65, p. 183-202.
- ARASA I GIL, F. (2016): “Las inscripciones romanas del Alto Palancia. Un estado de la cuestión”, En: *Jérica: Jornadas sobre su Patrimonio*. Instituto de Cultura del Alto Palancia, Segorbe, p. 11-39.
- ARASA I GIL, F. (2019): *Abans de Jaume I. Castelló de la Plana des de la Prehistòria fins al període andalusí*. Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló de la Plana.
- ARASA, F. i ABAD, L. (1989): *L'arc romà de Cabanes*. Diputació Provincial de Castelló, Castelló de la Plana.
- ARASA I GIL, F. i VICENT CAVALLER, J. A. (1982-83): “Noves inscripcions llatines de Bejis i La Vall d'Uixó”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 9, p. 249-256.
- BALBÁS, J. A. (1892): *El libro de la provincia de Castellón*. Valencia.
- BONET, H.; DE PEDRO, M.ª J.; SÁNCHEZ MOLINA, Á. i FERRER, C. Coords. (2006): *Arqueología en Blanco y Negro. La labor del SIP 1927-1950*. Museu de Prehistòria, Valencia.
- CANCELA, M.ª L. (2002): “Aspectos monumentales del mundo funerario”. *Actas del Congreso Internacional Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*, D. Vaquerizo (Ed.), Córdoba, p. 163-180.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A. (1832): *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*. Madrid.
- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (2002): *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Antigüedades e inscripciones. 1748-1845. Catálogo e Índices*. Real Academia de la Historia, Madrid.
- CODINA ARMENGOT, E. (1946): *Inventarios de las obras del Museo provincial de Bellas Artes y de las colecciones de la Excma. Diputación de Castellón*. Diputación Provincial de Castellón, Castellón.
- CORTÉS Y LÓPEZ, M. (1836): *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitania, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas a los conocidos en nuestros días*, II. Madrid.
- DELICADO MARTÍNEZ, F. J. (2006): “La desamortización eclesiástica de Mendizábal y las comisiones provinciales de monumentos históricos y artísticas de Valencia, Castellón y Alicante”, *Archivo de Arte Valenciano*, 87, p. 81-90.
- DIAGO, F. (1613): *Anales del Reyno de Valencia*. Valencia.
- DÍAZ MANTECA, E. (1984): *Guía del Museo de Bellas Artes de Castelló*. Diputación Provincial de Castellón, Castelló.
- DUVAL, N. (1976): *La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien*. Ravena.
- ESCOLANO, G. (1610-11): *Décadas de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*. Valencia.
- FERNÁNDEZ ROJO, A. i AMORÓS SEMPERE, A. (1991): “Una tumba excepcional de la necrópolis II de El Albir, Alfaz del Pi, Alicante”, *Cullaira*, 3, p. 43-52.
- FLETCHER, D. i ALCÁCER, J. (1956): “Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXII, p. 135-164.
- FULLANA, M. (1984): *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*. Mallorca.
- GOBERNA VALENCIA, Mª V. (1985): “Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano: aportaciones a la historia de la investigación”. *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alicante, p. 9-30.

- GÓMEZ PALLARÉS, J. i MAYER OLIVÉ, M. (1996): “Aproximación a un inventario de los mosaicos funerarios de época paleocristiana de Hispania”. *Cahiers des Études Anciennes*, XXXI, p. 49-96.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2001): *El mundo funerario romano en el País Valenciano. Monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. de C. - VII d. de C.* Madrid-Alicante.
- HERNÁNDEZ Y DÁVALOS, J. E. (1879): *Colección de documentos para la historia de la Guerra de la Independencia de México de 1808 a 1821*, III. México.
- HUGUET SEGARRA, R. (1914): “El Museo Provincial de Castellón”, *Almanaque de Las Provincias para el año 1914*, p. 201-204.
- IRPV II = CORELL, J. (2005): *Inscripcions romanes del País Valencià. II. 1. L’Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2. Els mil·liaris del País Valencià*. Universitat de València, València.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2000): *El Alto Palancia en la época romana*. Diputació Provincial de Castelló, Castellón.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J. L. (1989): “El monumento funerario de los Sergii en Sagunto”, *Homenatge A. Chabret 1888-1988*, València, p. 207-220.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J. L. (2002): “Últimas novedades en relación al mundo funerario romano en el Este y Sureste de Hispania (siglos II a. C.-IV d. C.)”. En D. Vaquerizo (ed.): *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*, I, p. 181-202.
- MACIÁN LÁZARO, M. (1984): “Bejis y su patrimonio artístico”. *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia*, 1, p. 80-81.
- MADOZ, P. (1848-50): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España*. Madrid.
- MAIER ALLENDE, J. (2008): *Noticias de antigüedades de las actas de las sesiones de la Real Academia de la Historia (1834-1874)*. Real Academia de la Historia, Madrid.
- MARINER BIGORRA, S. (1955): “Nuevas inscripciones latinas de España”. *Archivo Español de Arqueología*, 28, p. 197-243.
- MARTÍN ÁVILA, G. (1992): “Materiales romanos de las colecciones del Museo de Prehistoria de Valencia (Antiguos fondos, I)” En: *Estudios de arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 89), p. 411-441.
- MARTÍNEZ PÉREZ, M. A. (2016): “La necrópolis de Orriols (Valencia): ejemplos de ritual funerario en época romana (siglos II-IV d. C.)”. *Lucentum*, 35, p. 171-191.
- MARTÍNEZ PÉREZ, M. A. (2019): *Las necrópolis de la Boatella y la calle San Vicente Ferrer (Valencia). Topografía y ritual funerario*. Tesis Doctoral, Universitat de València.
- MARTÍNEZ VALLE, A. (1995): “El monumento funerario de la Calerilla de Hortunas (Requena, Valencia)”. *Archivo Español de Arqueología*, 68, p. 259-281.
- MORA, G. i DÍAZ-ANDREU, M. eds. (1997): *La cristalización del pasado. Génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*. Madrid-Málaga.
- MORA, G.; TORTOSA, T. i GÓMEZ, Mª A. (2001): *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Valencia. Murcia. Catálogo e índices*. Real Academia de la Historia, Madrid.
- MUNDINA MILALLAVE, B. (1873): *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*. Castellón.
- NAVARRETE MARTÍNEZ, E. (2001): *Comisiones Provinciales y Comisión Central de Monumentos Histórico-Artísticos (Parte I^a)*. Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, Madrid.
- OLUCHA MONTINS, F. (1998-99): “Unes notes sobre el Museu Provincial de Belles Arts de Castelló”. *Estudis Castellonencs*, 8, p. 637-655.
- OLUCHA MONTINS, F. (1999): “Actes de la Comissió Provincial de Monuments Històrics i Artístics de Castelló. 1900-1960”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXV, p. 215-293.
- PALOMAR MACIÁN, V. i MONTOLÍO TORÁN, D. (2019): “Documentación de la Comisión Central de Monumentos en la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando (1839-1846): La Cartuja de Vall de Cristo y las primeras excavaciones arqueológicas en Bejis”. *Boletín del Instituto de Cultura del Alto Palancia*, 25, p. 105-135.
- PASÍES OVIEDO, T. (2005): “Pavimentos y restos musivos de la ciudad de Valencia: situación actual y problemática de conservación”. *Braçal. Revista del Centre d’Estudis del Camp de Morvedre*, 31-32, p. 169-198.
- PONZ, A. (1789): *Viage de España, en que se da noticia de las cosas mas apreciables y dignas de saberse, que hay en ella*, IV. Madrid.
- QUATTROCCHI, L. (2017a): “Le coperture tombali musive nella *Tarraconensis* nel secolì IV e V d. C.: ispirazione e bottegue”. *Revista Onoba*, 5, p. 123-135.

- QUATTROCCHI, L. (2017b): "Il fenomeno dei mosaici funerari in Hispania nei secoli IV-VI". *Anales de Arqueología Cordobesa*, 28, p. 73-89.
- RIBERA LACOMBA, A. V. (2000): "Valencia en los siglos IV y V. El final de una ciudad romana". En A. Ribera Lacomba (coord.): *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Valencia, p. 19-32.
- ROJAS JUÁREZ, J. R. i DE ANDRÉS DÍAZ, R. (2015): *Ministerio del Interior. Dos siglos de historia*. Ministerio del Interior, Madrid.
- SÁNCHEZ DE HAEDO, J. (1826-1832): *Guía del estado eclesiástico seglar y regular, de España en particular, y de toda la Iglesia Católica en general, para el año...*, Madrid.
- SARTHOU CARRERES, C. (s. a.): *Provincia de Castellón*. Geografía General del Reino de Valencia, Barcelona.
- SEVILLA CONDE, A. (2014): *Funus Hispaniense. Espacios, usos y costumbres funerarias en la Hispania Romana*. British Archaeological Reports. International Series, 2610, Oxford.
- TORIBIO MEDINA, J. (1989): *La imprenta en México (1539-1821)*, I. México.
- TORTOSA, T. i MORA, G. (1996): "La actuación de la Real Academia de la Historia sobre el patrimonio arqueológico: ruinas y antigüedades". *Archivo Español de Arqueología*, 69, p. 191-217.
- VALCÁRCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*. Memorias de la Real Academia de la Historia, VIII. Madrid.

RECURSOS WEB

- <https://www.boe.es> (13/09/2019)
- <http://dbe.rah.es/biografias/9398/pedro-jose-pidal-y-carniado> (13/09/2019)
- http://www.interior.gob.es/documents/642317/4854067/Ministerio_del_Interior_Dos_siglos_de_historia_126150530.pdf/7c72fb1c-daf1-4306-9a09-c40cad7105d2 (13/09/2019)
- <https://www.hathitrust.org> (30/08/2019)
- <http://www.memoriachilena.gob.cl/archivos2/pdfs/MC0014228.pdf> (31/08/2019)
- <http://bibliotecadigital.acid.es/bibliodig/es/consulta/registro.cmd?id=713> (30/08/2019)

